

Kohustus kannatada, et näha ja mõista. Ene Mihkelsoni ja Ingeborg Bachmanni kirjanikunägemus¹

Aija Sakova

Varasurnud austria kirjanik Ingeborg Bachmann² ütles kord 1971. aastal antud intervjuus, et on nähtusi, mida teadus ja teaduslik keel avada ei suuda³ (Rudolph 1991: 90). Need nähtused kuuluvad tema sõnul just kirjanike ja kirjanduse pärusmaale. Samal aastal on ka Ene Mihkelson, kes polnud siis ise veel tsensuuri tõttu saanud avaldada ühtki luulekogu ega romaani,⁴ mõtisklenud ajakirjas Looming ilmunud essees „Isiklikust kunstis” selle üle, milline on ja peaks olema kirjaniku roll ühiskonnas: „Kui kõneleme kunstniku vastutusest, siis kõneleme kohustusest süveneda, jõuda läbi argipäevase ja pindmise sügavusteni, mis polegi ehk märgatavad. Kunstnik avab pealispinna, ja tema järjekindluses, kohustuses kannatada, taluda pinget, mis askeldusisse varjunud inimestel jääb lõpuni tundmata, seisneb tema vastutus ühiskonna ees.” (Mihkelson 1971: 947.)

See vastutus ühiskonna ees, mis seisneb teatud pingetaluvuses, kohustuses kannatada ja tungida järjest sügavamatesse kihtidesse pealispinna all, on ühine nii Mihkelsonile kui ka Bachmannile. Mõlemad autorid on sündinud ja kasvanud ajal, mis ei ole jäänud puutumata sõjast, vägivaldast ja totalitaarsetest režiimidest ning neile on ühine selle mõistmine, et oma ajast ja sellega kaasnevast ei saa ega tohi nemad kirjanikena mööda vaadata. Mida see tõdemus täpsemalt tähendab ning millist rolli see mängib nende autorite tekstide ja poeetika eripära mõtestamisel, püüabki avada järgnev mõttekäik.

Totalitarism ja selle nähtavaks tegemine

Mihkelson on hiljuti ilmunud intervjuus (Vadi 2009) korduvalt toonitanud, et teda huvi-

1 Artikkel on valminud grandi „Omaeluloolisus eesti kirjandusmaastiku osana” (ETF7354) toel.

2 Ingeborg Bachmann sündis 1926. aastal Klagenfurtis ja suri Roomas 1973. aastal. Tema eluajal jõudsid ilmuda luulekogud „Pikendatud aeg” („Die gestundete Zeit”), „Suure vankri kutse” („Anrufung des Großen Bären”) ning proosakogud „Kolmekümnes aasta” („Das dreißigste Jahr”) ja „Simultaan” (e k 1988 pealkirja all „Kolm teed järve äärde”). Romaan „Malina” (e k 1992) on ainus tema eluajal ilmuda jõudnud suurem proosateos, ülejäänud kaks „Suremise viiside” triloogia romaani – „Franza juhtum” („Das Buch Franza”) ja „Reekviem Fanny Goldmannile” („Requiem für Fanny Goldmann”) – jäid lõpetamata. Põhjalikumalt saab eesti keeles lugeda Ingeborg Bachmanni elust ja loomingust 2006. aastal Akadeemias ilmunud Eve Pormeisteri artiklist „Ingeborg Bachmann: Välditamatu poeet ja kõhklev lootja” (Pormeister 2006: 184–209).

3 Idee lähtub Ludwig Wittgensteini keelefilosoofiast ja Bachmann on seda pikemalt avanud oma raadioessee „Sagbares und Unsagbares” (Bachmann 2005: 123–144).

4 Ene Mihkelsoni esimene luulekogu „Selle talve laused” ilmus 1978. aastal, kui Mihkelson oli 34-aastane; kirjutama hakkas ta aga juba üksteist aastat varem (Vadi 2009: 88).

tavad inimese ja aja suhted ning neid on ta püüdnud ka oma romaanides jälgida ning avada. Samuti toob ta esile, et just totalitaarsed süsteemid on need, mida ta ei talu (sammas, 88) ning asjaolu, et ta on elanud suurema osa oma elust nõukogude süsteemis, on teatud mõttes vedru, mis tema kirjanikutööd käivitab: „Teist aega ei ole mulle antud, aga ma tahan võimalikult palju teada saada, sest mina olen jäänud ellu. Väga paljud ei ole. Ja see, et mina jäin ellu, kuigi oleksin võinud olla Siberisse küüditatud jne jne, on minu kohustus, pidulikult öeldes isegi missioon. Või ka needus. Igatahes on see paratamatus, ma ei pääse sellest.” (Vadi 2009: 93.)

Mihkelson on siin väga tabavalt sõnastanud selle miski, mis teda kirjutama sunnib – nimelt teatud aja õuduste läbielamise kogemus; tema on jäänud ellu ja küüditamata ning kasvanud üles Nõukogude Eestis. Bachmanni lapsepõlv möödus natsionaalsotsialistlikus Austrias ning sirguva neiuna tuli tal olla tunnistajaks Teisele maailmasõjale ja selle katastroofilistele tagajärgedele. Ühes intervjuus on Bachmann öelnud, et üks kindel sündmus purustas tema lapsepõlve, nimelt Hitleri vägede sissetung tema kodulinna Klagenfurti. See kogemus oli tüdruku jaoks midagi nii jubedat, et sellest päevast algab tema mälestus, põhjuseks liiga varajane valu – valu, mida ta sellises tugevuses hiljem kunagi ehk tundnud polegi (Bödefeld 1991: 111).

Isiklikult kogetu ei lase ei Mihkelsonil ega Bachmannil jääda kõrvaltvaatajaks, vaid nad tajuvad kirjanikena oma kohustust töötada läbi võimalikult palju, et kõigepealt ise mõista kas Eesti või siis Austria või ka laiemalt Euroopa keerulist ajalugu ja ühiskonnas valitsevaid pingeid ning seda ka lugejaile oma vaatenurga kaudu avada. Mihkelsoni jaoks lasub pearõhk ajaloolise dokumentaalmaterjali ja inimeste mälestuste läbitöötamisel, Bachmann seevastu keskendub rohkem inimestevahelistele suhetele, esmajoones meeste ja naiste suhete käsitlemisele; siiski on mõlema kirjutamisajendi taga midagi olemuslikult ühist. „Ma tahan kujutada, et niiviisi ka ise teada saada. Arhiivid ja jutustamised, elulood, igasugused küsitlemised jne – see on nagu eeltöö, arusaamiseks on sellest vähe. Kirjutades saab aru, kirjutamine ja kujutamine iseenesest on tunnetusprotsess. Iga raamatu lõpetamisel olen ma natukene millestki aru saanud, natuke targemaks saanud. Nii enese kui vaadeldava aja mõttes. [---] Kui ma suudan seda ka teistele nähtavaks teha, jumal küll, väga hea ju!” (Vadi 2009: 93.)

Bachmann aga kirjutab: „Niisiis ei saa kirjaniku ülesanne olla ka valu eitada, selle jälgi segada, seda varjata. Just vastupidi, ta peab seda tunnistama ja siis selle veel kord esile tooma, nii et meiegi näeksime. Sest meie kõik tahame nägijaks saada. Ja too varjatud valu muudab meid alles selle kogemuse suhtes hellaks ning eriti tõe suhtes. Me ütleme väga lihtsalt ja õigesti, kui me sellesse olukorda satume, kirkasse, valulisse, kus valu viljakaks muutub: „Mu silmad avanesid.” Me ei ütle seda mitte sellepärast, et oleme mõnda asja või juhtumit lihtsalt väliselt märganud, vaid sellepärast, et me saame aru, mida me ei või näha. Ja just seda peabki kunst saavutama: et meil just selles mõttes silmad avaneksid.” (Bachmann 2006: 181–182.)

Olulised märksõnad, mida nii Mihkelson kui ka Bachmann oma loomingust ning kirjani-
kutööst rääkides kasutavad, on *kujutamine* ja *nähtavaks tegemine*, saksa keeles vastavalt
darstellen und *wahr machen*, sest pelgalt arhiivimaterjalide läbitöötamisest ning ajaloora-
matute lugemisest ei piisa. Niisiis alles läbi valukogemuse ning oma aega puudutavate
kannatuste taaskordse esiletoomise on võimalik teha kaasajale olulisi probleeme nähtavaks
või märgata varjatud seoseid mineviku ja tänapäeva vahel.

Viimane on oluline eeskätt seetõttu, et minevik ja minevikust pärit käitumismustrid
elavad inimestes teadvustamatul kujul edasi, mis aga ei tähenda, et neid ei oleks. Mihkelson
usub, et varem olnu mahamatmisest ja sellest mitte rääkimisest ning selle mittemõtestami-
sest ei ole kasu, sest mahamaetu võib „end salalikult liigutama hakata ja ikkagi inimesega
manipuleerida. [...] Kui inimene tahab olla oma isikliku ja ainulise elu peremees, siis peab ta
vaatama läbi ka oma pimekambrid. Ja seda mitte põhimõtte pärast, vaid vabaduse ja enda
austamise pärast.” (Sakova 2006a.)

Minevikumõtjude paljastamine on seega kirjaniku üks olulisi ülesandeid, sest just kirjani-
kule on omane ergas piiride taju ning ei Mihkelsonile ega Bachmannile pole eriomane totali-
taarse korra ja totalitaarsete käitumismustrite nähtavaks tegemise soov ainult ühiskonna,
vaid ka üksikisiku tasandil ja inimestevahelistes suhetes. Nii ütleb Bachmann, et on äärmiselt
ekslük arvata, et surrakse ainult sõjas või koonduslaagrites. „Inimesi mõrvatakse kesk vaba
ühiskonda,” on Bachmann veendunud (Rudolph 1991: 89). Oma ainsast eluajal ilmuda
jõudnud romaanist „Malina” (1971) rääkides ütleb ta, et fašism ei saa alguse mitte esimestest
visatud pommidest ega ka sellest terrorist, millest igas lehes on võimalik kirjutada. „Fašism
on esimene mehe ja naise vahelises suhtes ning ma olen püüdnud selles peatükis [teine
peatükk „Malinas” – A. S.] näidata, et siin, selles ühiskonnas on alati sõda” (samas, 144). Nii
võib öelda, et kirjanikuna näeb Bachmann oma ülesannet kirjutada fašismi ning ühiskonnas
ja inimestevahelistes suhetes valitseva terrori vastu (vrd Sakova 2006b). Kirjutamine on
seega viis, kuidas terrori või üldse valu vastu võidelda.

Ehkki kommunismi kui inimsusevastase kuriteo mõtestamises Euroopas alles püütakse
ühisele kokkuleppele jõuda, tähendavad kommunism ja 50 aastat nõukogude režiimi Eesti
inimestele totalitaarse korra väga pikaajalist kogemust ning vaatamata võimalikule vastusei-
sule saksakeelses kultuuriruumis on kommunismi meil siin võrreldud isegi natsisimiga. Nii on
Janika Kronberg kirjutanud: „Pole sugugi liialdus väita, et Ene Mihkelson on „Ahasveeruse
unes” kujutanud eesti rahva moraalset holokausti ja selle tagajärgi aastate takka, needust ja
sellest väljumise võimalust mälu taastamise ja nimetamise läbi” (Kronberg 2001). Kommunismi
tuleks Mihkelsoni meelest „hakata mõistma kui inimsusevastast kuritegu, niisamuti nagu
omal ajal natsismi” (Sakova 2006a). Ta lisab: „Kommunistlik totalitarism kestis meil viisküm-
mend aastat, Venemaal veelgi kauem ning see jõudis välja arendada mingi *homo soveticus*’e
tüübi. Inimestel kujunesid välja stereotüübid, kuidas hulludel aegadel hakkama saada. Kui
need ei ole mõtestatud, siis lähevad need alateadlikult järgmistele põlvedele üle. Mida see

õieti tähendab, seda on oluline nähtavaks teha.” (Samas.)

Esmatähtis polegi see, kuivõrd ning millistel eesmärkidel on kommunism võrreldav natsismiga, vaid kommunistliku totalitarismi ning selle mõjude nähtavaks tegemine, mille olulisust tõendab minu meelest väga hästi ka Mihkelsonile 2006. aasta mais Viinis üle antud SA Alfred Toepferi F. V. S. Herderi preemia,⁵ mida määrati Euroopa idaosast pärit kultuuriinimestele, kes on andnud väljapaistva panuse Euroopa pärandi hoidmisse ja selle tutvustamisse.

Kirjanduskeel versus teaduskeel

Kirjaniku ülesanne ei saa niisiis seisneda oma aja katastroofiliste sündmuste ja nende mõju kirjeldamises, vaid palju enam selle läbitunnetamises, läbielamises ning taasesitamises ehk kujutamises. See on ühtlasi asjaolu, miks kirjandusel on võrreldes teadusliku lähenemisega täita hoopis teistsugune ning sugugi mitte kirjeldav ja nimetav roll, nii nagu seda püüab pakkuda teaduslik keelekasutus. „Tõelisi probleeme tuleb arutada hoopis muul viisil, neid ei saa konverentsidel ja kongressidel arutada. Kui eksisteerib just sellist laadi probleem, siis on see kirjeldamatu parimas tähenduses. Ainus vastus sellele on töö, teos või selle teose õnnestumine,” väidab Bachmann ühes 1969. aastal antud intervjuus (Bachmann 1991: 67).

Bachmann rõhutab siin, et tema jaoks ei ole võimalik lahata tõelisi probleeme tavaks kujunenud viisil ja tavapärase keele vahendusel. On ilmne, et nii Mihkelsoni kui ka Bachmanni puhul võib rääkida teatud kõrgendatud keeletajust ning keele võimalustega ümber käimisest. Nii näiteks on Bachmanni „Malina” ja Mihkelsoni „Ahasveeruse une” tihe ning rikkalik, aga ka keerukas poeetika seotud veendumusega, või ka osaliselt tingitud sellest, et need probleemid, mida käsitleda soovitakse, on niivõrd keerukad ja kompleksed, et tavapärasest lineaarsest, süžee ja tegelastega jutustamismudelid ei piisa. Keerukamate vormide valikul mängib määravat rolli just keel ning selle võimaluste tundmine ja tajumine.

Oma kõnes „Tõe võib inimese kätte usaldada” osutab Bachmann, et nähtavaks ja mõistetavaks tuleb teha seda, mida me näha ei või (Bachmann 2006: 181). Niisamuti tuleb ka kirjutada sellest, millest kirjutamine tundub esiti võimatu, teisisõnu – tuleb aegapidi lõpetada vaikimine sellest, millest kõnelda ei saa, nagu on Bachmanni meenutades kirjutanud saksa kirjanik Christa Wolf oma romaani „Lapsepõlveldõimed” kaheksandas ehk Bachmanni traagilisele surmale pühendatud peatükis⁶ (Wolf 1982: 154–177). Lause „Millest kõnelda ei saa, sellest vaikimine tuleb aegapidi lõpetada” (samas, 168) on aga Ludwig Wittgensteini tsitaadi

5 Herderi preemiat on välja antud alates 1963. aastast, 2006. aastal aga anti seda viimast korda. Eestlastest on peale Mihkelsoni preemia pälvinud veel Jaan Undusk (kirjandusteadus, 1995), Jaan Kross (kirjandus, 1997) ja Arvo Pärt (muusika, 2000; vrd Sakova 2006a).

6 Bachmanni mõju Wolfi loomingule käsitleb lähemalt minu 2007. aastal ilmunud artikkel „Ingeborg-Bachmann-Rezeption im Werk Christa Wolfs” (Sakova 2007b).

„Millest ei saa rääkida, sellest tuleb vaikida” (Wittgenstein 1996: 201) huvitav, ent tautoloogiline übersõnastus, kuid näib sealjuures üsna tabavalt iseloomustavat nii Bachmanni kui ka mõne teise autori, näiteks Wolfi enda või ka Mihkelsoni kirjutamise ajendid.⁷

Wittgensteinile ja selliselt ka tema keelefilosoofiale viitamine on Bachmanni meenutades kindlasti igati kohane, sest Wittgensteini arusaam keelest ja selle võimalustest paelus Bachmanni juba doktoriväitekirja⁸ kirjutamise ajal. Väitekirja käsitles küll Martin Heideggeri eksistentsiaalfilosoofiat, kuid viimastel lehekülgedel puudutas ka Wittgensteini loogilis-filosoofilist traktaati, tsiteerides sedasama, juba viidatud traktaadi viimast lauset.

Veidi pärast Wittgensteini surma, 1953. aastal, süvenes Bachmann põhjalikumalt tema filosoofiasse ning valmisid kaks esseed: „Ludwig Wittgenstein – Zu einem Kapitel der jüngsten Philosophiegeschichte” ja „Sagbares und Unsagbares – Die Philosophie Ludwig Wittgensteins”, millest viimane on iseäranis huvipakkuv. Nimelt jõuab Bachmann siin tõdemuseni, et teadus, täpsemalt filosoofia, ei saa kuidagi aidata lahendada või anda vastuseid inimlikele eksistentsiaalsetele probleemidele, vaid et nendega jääb indiviid ikkagi üksi (Bachmann 2005: 136).

Ehkki Wittgensteini sõnul ei ole võimalik keele abil rääkida asjust, mida reaalsuses ei eksisteeri, sh väärtustest ja tõekspidamistest, ei näi ta Bachmanni tõlgenduse kohaselt siiski eitavat moraalnormide, ega ka Jumala olemasolu. Kõik see, mida silmaga näha ei saa ehk see, mida füüsiliselt ei eksisteeri, võib küll olemas olla, kuid on väljendamatu (*das Unausprechliche*): „On tõesti olemas väljendamatu. See *näitab* ennast, ta on müstiline.” (Wittgenstein 1996: 199.) Bachmann omakorda täpsustab müstilist kui sõnades väljendamatu kogemust, sealjuures mitte kui empiiriku, vaid kui müstiku kogemust (Bachmann 2005: 136).

Eksistentsiaalseid küsimusi ei saa seega filosoofia ja teadusliku kirjeldava keele abil lahendada ega isegi mitte esitada. Oma doktoritöö lõpuosas tõdeb Bachmann kriitiliselt, et on terve rida eluvaldkondi, mida eksistentsiaalfilosoofia haarata ja kirjeldada ei suuda, nagu näiteks lüürika või ka erootika (Bachmann 1949: 116). Selle „teise tõelisuse valdkonna”, nagu Bachmann seda nimetab, eneseväljenduse vajadustele tuleb aga hoopis olulisemal määral ja suuremate võimalustega vastu kunst. Sõnul väljendamatu keelelise kujutusvõimaluse äärmusliku näitena toob ta välja Charles Baudelaire'i „Kurja lilledest” pärit soneti „Le gouffre”, millest võib hoomata moodsa inimese kokkupõrget hirmu ja eimiskiga (samas).

⁷ Vt ka „Inimene tuleks tõe kätte usaldada. Mõtteid seoses Ingeborg Bachmanni 80. sünniaastapäevale pühendatud konverentsiga 12. ja 13. IV Tartu Kirjanduse Majas” (Sakova 2006b).

⁸ „Die kritische Aufnahme der Existentialphilosophie Martin Heideggers. Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades an der Philosophischen Fakultät der Universität Wien” (Bachmann 1949).

Läbi isiku põhja minev kirjutamine

Kirjanik ei saa ega tohi seega kasutada tavapäraseid, juba eksisteerivaid ja käibel olevaid väljendeid, vaid ta peab need läbi ja lahti kirjutama (*zerschreiben*). Bachmann väidab, et keel, mida me kõneleme, koosneb just nimelt nendest kindlaskujunenud väljenditest ning et kirjanik ei saa jääda selle kindlaskujunenud väljenditega keele juurde (Rudolph 1991: 84).

Selline läbi ja lahti kirjutamine eeldab aga peale väga isikliku ja lähedase suhte keelde ka väga isiklikku suhet läbikirjutatavasse materjali. Ehkki Bachmann ja Mihkelson on mõlemad viidanud kirjaniku kohustusele kannatada, taluda pinget ja valu, ei ole nad otsesõnu öelnud, et tegemist peaks olema ka isikliku valukogemusega, mis autorit kirjutama tõukaks. Samas ei ole selline isiklik kaotuse- või valutunne sugugi ebaoluline ajend, mis kirjanikke valusate, ent vajalike teemadega tegelema sunnib. Nii on Mihkelson vestluses Urmas Vadiga andnud mõista, et tema romaanide arheloo, täpsemalt isakuju puhul on tegemist küll teatud mõttes isikliku painajaga, millel on aga samal ajal kanda ka „mingi ideoloogiline või väärtuseline koormus” (Vadi 2009: 91).

Huvitav ongi nii Bachmanni kui ka Mihkelsoni liikumine isikliku valukogemuse juurest millegi sügavalt inimliku ning ka ühiskondlikku kandepinda omava probleemi, nii nagu on neile mõlemale omane teatud poetiliste võtete valimine just lähtuvalt oma töökspidamistest kirjaniku rolli kui sellise kohta. Nii võib öelda, et valu kujutamise juurde kuulub neil ka loobumine tavapäraest süžeedest ja kindlapiirilistest tegelaskujudest. Kui laenata Mihkelsoni sõnu, siis on need pigem intensiivsused või probleemid, mis on nii Bachmanni kui ka Mihkelsoni enda teostes kesksel kohal. Ka Bachmann on toonitanud, et „Malinas” ei ole lugu, et selles ei jutustata mingisuguste inimeste elukäiku ega lugusid (Mölter 1991: 73, vrd ka Bachmann 1992: 254).

Sellist teistsugust ehk isiklikkusest kantud, ilma klassikaliste süžeede ja tegelasteta kirjutamist⁹ olen oma magistritöös Wolfist inspireerituna nimetanud subjektiivseks eheduseks.¹⁰ Viimane on märksõna, mis võiks valukogemuse kõrval olla veel üheks sillaks Bachmanni ja Mihkelsoni, nagu ka Mihkelsoni ja Wolfi ning Wolfi ja Bachmanni vahel (vrd Sakova 2006b). Subjektiivne ehedus rõhutab autori väga isiklikku lähenemist ja oma isiku mängutoomise mitte kartmist, sest kõige rohkem kasutabki kirjanik ära iseennast. Mihkelsoni

9 Et tegemist on tavapärasest erineva kirjutamisviisiga, võiks selgitada näiteks Mihkelsoni „Katkuhaua” ja Sofi Oksaneneni „Puhastuse” põgus kõrvutus, sest romaanide n-ö arheloo võib märgata, kui väga jõuliselt üldistada, sarnast üldskeemi (nimelt reedab üks öde teise öe, mille kaudsel tulemusel hukkub viimase mees), aga see, kuidas lood esitatakse, erineb põhjalikult. Samuti näitavad mõlemad romaanid (loomulikult väga erineval moel) seda, kuidas inimene reedab lähedase inimese ning kuidas toimub vastava piiri ületamine. Viimase olulisusest räägib Mihkelson ka Vadile antud intervjuus (Vadi 2009: 89).

10 Magistritöö „Schreiben als Erinnern. Christa Wolfs „Kindheitsmuster” und Ene Mihkelsons „Der Schlaf des Ahasver” kolmas, tekstide süvendatud analüüsile pühendatud peatükk tegelebki suures osas subjektiivse eheduse (*Subjektive Authentizität*) kontseptsiooni avamise ja illustreerimisega (Sakova 2007a: 45–72).

uskudes on see „nii läbi isiku põhja minev ärakasutamine, et ei samastu oletatavate prototüüpide ega kirjaniku endaga” (Merilai 2005: 130).

Samal ajal on Mihkelson seisukohal, et olulisi ühiskonda puudutavaid probleeme saab kõige tõhusamalt välja joonistada just läbi isikliku prisma. Nii on ta juba 1973. aastal ilmunud arvustuses Vaino Vahingu loominguga kohta¹¹ kirjutanud, et „äärmiselt subjektiivne läbielamuste kirjeldamine” peegeldab „üht osa kõigi maailmast” (Mihkelson 1986: 145). Veel ütleb ta selles käsitluses, et „maailm ja autor maailmas kattuvad, alludes ühtedele ja samadele uurimis-, kujutamismeetoditele” ning et kirjanikku iseloomustab hoiak, „mis püüab igast eluhetkest välja võtta põhilisima, mis ei välista vaatlusest ka autorit ennast” (samas). Seega ei saa kirjaniku jaoks olla küsimus „mitte ümbritseva kirjeldamises, vaid veelkordses (või ka ainukordses) läbielamises” (samas).

Mida selline läbi isiku põhja minev kirjutamine tekstide poeetika jaoks tähendab ning milles täpsemalt väljendub, võiks antud arutluse kontekstis illustreerida üks Bachmanni „Malina” proloogis esitatud mälestus mina-jutustaja varasest lapsepõlvest. Mina, kelle kohta antud biograafilised andmed ühtivad Bachmanni enda omadega, ütleb esiti, et ta peab ja hakkab jutustama, sest ei ole midagi, mis teda tema meenutustes häiriks (Bachmann 1992: 14), kuid lisab siis üsna ruttu, et tegelikult on ta alles väga kaugel sellest hetkest, kus ka mahavaikitud meenutused teda enam ei häiriks (samas). Nii võibki proloogist välja lugeda, et romaan, mida sisse juhatatakse, on teatud mõttes meenutustöö või tagasimineku nende mälestuste ja hetkede juurde, kust valu ja vägivald ning kiivakasvanud inimsuhted (mehe ja naise vahel) on alguse saanud.

Mälestus, mida siin nimetatakse esimeseks tõeliseks valukogemuseks ning mis teatud mõttes jääb noorel minal n-õ läbi põdemata, muutudes ühtlasi üheks selliseks mahavaikitud meenutuseks või mälestuseks, on kuueaastasena paar aastat vanemalt poisilt näkku saadud löök.

[---] Kuule, sina seal, tule siia, ma annan sulle midagi! Need sõnad ei ole ununenud, ka mitte poisinägu, esimene tähtis kutse, ja minu esimene metsik rõõm, seismajäämine, kõhklemine ja sellel sillal esimene samm teise inimese poole, ja kohe seepeale kõva käe laksatus näkku: Noh, said nüüd! See oli esimene löök minu näkku ja see oli esimene kord teada saada, kui sügav võib olla teise inimese rahuldus löömisest. Esimene kord valu tunnetada. Käed ranitsa rihmadel, ilma nutmata ja ühtlaste sammudega vantsis keegi, kes kunagi olin mina, mööda kooliteed koju, [---] ja mõnikord on seega siiski teada, millal see algas, kuidas ja kus, ja milliseid pisaraid nutta oleks tulnud. (Bachmann 1992: 15–16.)

11 Tegemist on kolme autori (Vaino Vahing, Viuu Härm ja Jüri Üdi) loomingut käsitleva võrdleva arvustusega, kuid antud kontekstis on kasutatud vaid Vahingu loomingust tõukuvat arutlusosa.

Bachmann kirjeldab seda äärmiselt alandavat olukorda, mis ei ole seotud ainult valu, vaid ka hirmuga, ühelt poolt väga lakooniliselt, teisalt aga näitab osavalt, kuivõrd õudne ning sügavate mõjudega oli see kogemus mina jaoks. Samuti viitab ta sellele, et tüdrukul jäi tol korral väga vajalik nutt nutmata ning seega ka osaks langenud alandus n-ö läbi põdemata, mis ühtlasi põhjustab esimese mahavaikitud mälestuse tekkimise ning saab samal ajal ka teatud inimsuhetes pettumuste jada lokaliseeritavaks alguseks.

Edasine, „vaimne autobiograafia”, nagu Bachmann seda nimetab (vrd samas, 254), laseb kõige muu kõrval minal meenutada veel tervet hulga koletuid lugusid, mis kõik on arusaadavalt mõjutanud tema suhteid meeste ning iseendaga. Sellist kirjutamistehnikat võiks ehk Jaak Tombergi sõnu kasutades nimetada ka kirjanduse lepitavaks otstarbeks (vrd Tomberg 2009). Teisisõnu võiks näkku löömise meenutuse puhul olla tegemist luhtunud võimalusega minevikust, mille puhul mina ei teinud midagi, ei löönud vastu ega ka nutnud. Selliselt võiks kogu Bachmanni romaani teatud mõttes mõista kui kirjanduse nõrga messianistliku jõu väljendust, nagu Tomberg seda Walter Benjaminile toetudes nimetab (samas, 53–78), sest mineviku luhtunud võimalused lepitatakse olevikuga neid meenutades ning läbi kirjutades.

Kui Bachmanni huvi „Malinas” on suunatud suuresti just mehe ja naise vahelistele suhetele ning sellega seoses jutustava Mina identiteediotsingutele meenutamise ja jutustamise kaudu, siis Mihkelsoni „Ahasveeruse unes” on fookus samuti jutustava Mina¹² identiteedil, kuid seda veidi teisest vaatenurgast. Nimelt tunneb mina-jutustaja end teatud mõttes lõhestatuna „lollu Meinhardi ja targa Vilma” perekonna vahel, nagu talle on sisendatud. Ta tajub, et tema „hämaravõitu identiteet on mitmesse suunda valla” ja ta alustab oma lugu lõpust algusesse, sest muidu ei saa ta ka ise aru, mis on õieti juhtunud (Mihkelson 2001: 12–13). Ka „Ahasveeruse une” Mina jutustab meenutades, sest temagi meenutamine toob kaasa küllaga mahavaikitud mälestusi, mis segavad ja millele ta vahel isegi kohta ei leia.

Nii jutustab ta romaani üheteistkümnendas peatükis ühest lapsepõlvest pärit hirmukogemusest, millele ta oma meenutustes esialgu kohta ei leia ning mille olemasolu talle maamajja ilmunud roti või võhru külaskäiguga meelde tuleb (samas, 76–83). Võhru küllastust tajub mina-jutustaja teatud hoiatusena liigse kohanemise ja emapoolse suguvõsa teatud tõekspidamiste liig iseenesliku omaksvõtu eest. Nimelt jutustab ta loo selle kohta, kuidas teda emapoolsed onud olid kord paariaastasena pesukorvis lae alla sikutanud ning ei olevat siis tahtnud teda sealt enne alla lasta, kuni too viisakalt palub (samas, 79–80). Laps aga polevat palunud ning seda pannud emapoolsed onud selle arvele, et ta on Reiter ehk siis ühtlasi isapoolse Meinhardi suguvõsa liige: „[---] ta on Reiter, ja need juba ei palu” (samas, 80).

12 „Ahasveeruse une” jutustajahääl vaheldub mina ja tema vahel, aga nimetan neid antud kontekstis lihtsuse mõttes Minaks ehk mina-jutustajaks.

„Kõige hullem on, et ta ei saa aru. Ta on Reiter ja ... ei saa aru, et ta ei tohiks Reiter olla,” olevat üks onudest öelnud ning laps ei mõista, mis selles nii halba on, et ta Reiter on ja ütleb seepeale justkui emalt abi oodates: „Sina, emme, oled ju ka Reiter nagu mina ja isagi” (samas, 81).

Väga hästi on siin välja toodud dilemma, millesse laps asetatakse ning kus ta peaks justkui valima poolt olukorras, kus see on tegelikult võimatu, või veelgi hullem, ta on keegi (Reiter), kes on halb või vale olla, ja ta on selle vastu võimetu. See võiks ühtlasi olla põhjus, miks on tegemist mälestusega, millele mina-jutustaja esiti kohta ei leia. Nimelt on mälu pilv korviga lae all rippumisest, kust ta onude sõnutsi justkui rott vahib, jäänud mõtestamata, see Reiterite ehk lolli Meinhardi suguvõssa kuulumine, mis on patt, aga ühtlasi paratamatus, see lõhestatud kaksikidentiteet on saanud alguse, kuid jäänud teatud viisil poolikuks. Minale on öeldud, et ta ei saa aru, et ta ei tohiks olla Reiter, kuid tema ei ole saanud sellele vastata, mis on ühtlasi muutnud selle mälestuse teatud luhtunud minevikuvõimaluseks, mis alles meenutades, endale õiget kohta otsides võib saada lunastatud. Või kui selgitada nii seda kui ka näkku löömise episoodi traumanarratiivi kontekstis, siis võiks neid Cathy Caruthile toetudes nimetada hilinevad kogemusteks, mis just seetõttu, et sündmusi ei kogeta täielikult nende toimumise hetkel, et neid ei assimileerita, jäävad kummitama ja kerkivad hiljem uuesti alatedvusest pinnale (Caruth 1996: 6, vrd ka Laanes 2009: 172).

Kirjanduse, antud juhul Mihkelsoni ja Bachmanni proosa otstarve ning roll on seega hoopis midagi muud, kui seda on näiteks teaduslikul ajalookäsitlusel või eksistentsialistlikul filosoofial või ka psühholoogial. Nende proosa otsib meenutades kirjutamise kaudu lunastust luhtunud minevikuvõimalustele, minevikus osaks langenud valule ning vägivallale. Sügavalt inimlikke valukogemusi läbi isiku põhja lastes kirjutavad nad ühtlasi totalitaarsete käitumismustrite ning totalitaarsete režiimide põhjustatud mõjude vastu, teevad neid nähtavaks, et ka lugejad näeksid ning mõistaksid seda, mida esmapilgul näha ei ole. Sealjuures otsivad nad väljendusvõimalusi, mis aitaksid sõnadesse panna seda, millest rääkimine tundub esiti võimatu.

Kirjandus

Bachmann, Ingeborg 1991. 29. Mai 1969. – Ingeborg Bachmann: Wir müssen wahre Sätze finden. Gespräche und Interviews. Hrsg. C. Koschel, I. von Weidenbaum. München/Zürich: Piper, lk 65–67.

Bachmann, Ingeborg 1992. Malina. Tlk Helgi Loik. Tallinn: Eesti Raamat.

Bachmann, Ingeborg 2005. Sagbares und Unsagbares. – Ingeborg Bachmann: Kritische Schriften. Hrsg. M. Albrecht, D. Götsche. München: Piper, lk 123–144.

Bachmann, Ingeborg 2006. Tõe võib inimese kätte usaldada. Tlk T. Kiho. – Akadeemia, nr 1, lk 181–183.

- Bödefeld, Gerda** 1991. 24. Dezember 1971. – Ingeborg Bachmann: Wir müssen wahre Sätze finden. Gespräche und Interviews. Toim C. Koschel, I. von Weidenbaum. München/Zürich: Piper, lk 111–115.
- Caruth, Cathy** 1996. Unclaimed Experience. Trauma, Narrative, and History. Baltimore, London: John Hopkins University Press.
- Kronberg, Janika** 2001. Ahasveeruse needus ja lunastus. – Postimees, 21. dets.
- Laanes, Eneken** 2009. Lepitamatud dialoogid. Subjekt ja mälu nõukogudejärgses eesti romaanis. (oxymora 6). Tallinn: Uneri ja Tuglase Kirjanduskeskus.
- Mihkelson, Ene** 1971. Isiklikust kunstis. – Looming, nr 6, lk 947–948.
- Mihkelson, Ene** 1986. Kolm kunstnikuhoiakut. – Ene Mihkelson, Kirjanduse seletusi. Artikleid ja retsensioone 1973–1983. Tallinn: Eesti Raamat, lk 145–157.
- Mihkelson, Ene** 2001. Ahasveeruse uni. Tallinn: Tuum.
- Mihkelson, Ene** 2007. Katkuhaud. Tallinn: Varrak.
- Merilai, Arne** 2005. Kirjanikku usutelles. Vahendanud A. Merilai. – Päevad on laused. Ene Mihkelson. Toim A. Merilai. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 125–132.
- Mölter, Veit** 1991. 23. März 1971. – Ingeborg Bachmann: Wir müssen wahre Sätze finden. Gespräche und Interviews. Hrsg. C. Koschel, I. von Weidenbaum. München/Zürich: Piper, lk 73–80.
- Pormeister, Eve** 2006. Ingeborg Bachmann: Välditamatu poeet ja kõhklev lootja. – Akadeemia, nr 1, lk 184–209.
- Rudolph, Ekkehart** 1991. 23. März 1971. – Ingeborg Bachmann: Wir müssen wahre Sätze finden. Gespräche und Interviews. Toim C. Koschel, I. von Weidenbaum. München/Zürich: Piper, lk 81–92.
- Sakova, Aija** 2005. Kirjutamine kui mäletamine. Ene Mihkelsoni „Ahasveeruse une” ja Christa Wolffi „Mõtisklused Christa T.-st” ning „Lapsepõlvelõimede” võrdlus. – Päevad on laused. Ene Mihkelson. Toim A. Merilai. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 76–92.
- Sakova, Aija** 2006a. Et olla õnnelik, peab olema ärkvel. Intervjuu Herderi preemia laureaadi Ene Mihkelsoniga. – Sirp, 12. mai.
- Sakova, Aija** 2006b. Inimene tuleks tõe kätte usaldada. Mõtteid seoses Ingeborg Bachmanni 80. sünniaastapäevale pühendatud konverentsiga 12. ja 13. IV Tartu Kirjanduse Majas. – Sirp, 28. aprill.
- Sakova, Aija** 2007a. Schreiben als Erinnern. Christa Wolfs „Kindheitsmuster” und Ene Mihkelsons „Der Schlaf des Ahasver” (Kirjutamine kui mäletamine. Christa Wolffi „Lapsepõlvelõimede” ja Ene Mihkelsoni „Ahasveeruse uni”). Magisterarbeit. Tartu Ülikool.
- Sakova, A.** 2007b. Ingeborg-Bachmann-Rezeption im Werk Christa Wolfs. – „Die Wahrheit ist dem Menschen zumutbar”: Beiträge zur Internationalen Konferenz anlässlich des 80. Geburtstages von Ingeborg Bachmann 12. bis 13. April 2006, Tartu. (Germanistica 2). Herausg. H. Graubner, E. Pormeister. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 171–180.
- Sakova, Aija** 2007c. Ene Mihkelsoni kirjutamisest. Mõtted, mis tekkisid Märt Väljataga arvustust „Ma müüsin su, sa müüsid mu” (Sirp, 25. mai) lugedes. – Sirp, 1. juuni.
- Tomberg, Jaak** 2009. Kirjanduse lepitav otstarve. (Dissertationes Litterarum et Contemplationis Comparativae Universitatis Tartuensis 7). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Vadi, Urmas 2009. Vestlus Ene Mihkelsoniga. – Vikerkaar, nr 6, lk 86–93.

Wittgenstein, Ludwig 1996. Loogilis-filosoofiline traktaat. Tlk J. Kangilaski, V. Palge. Tartu: Ilmamaa.

Wolf, Christa 1982. Lapsepõlvelõimed. Tlk Krista Räni. Tallinn: Eesti Raamat.

Käsikirjalised allikad

Bachmann, Ingeborg 1949. Die kritische Aufnahme der Existentialphilosophie Martin Heideggers. Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades an der Philosophischen Fakultät der Universität Wien.

Aija Sakova – Tartu Ülikooli kirjanduse ja kultuuriteaduste doktorant. Kirjutab võrdlevat uurimustööd Ene Mihkelsoni, Christa Wolfi ja Ingeborg Bachmanni loomingu kohta.

E-post: Aija.Sakova@ut.ee